

УДК 908 (477.75) "19" (092)

Непомнящий А. А. (м. Сімферополь)

З ІСТОРІЇ КРИМСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА В 30-І РР. ХХ СТОЛІТТЯ: за неопублікованим листуванням А. І. МАРКЕВИЧА

Відомий учений у статті повертається до епістолярної спадщини відомого дослідника Криму, яка відкриває невідомі сторінки Кримського краєзнавства.

Ключові слова: краєзнавча конференція, соціологічні схеми, наукова і збиральницька робота, перевірка, чистка.

Суспільне і наукове життя в СРСР в 30-і роки ХХ ст. корінним чином відрізнялося від попереднього десятиріччя. Це передусім було пов'язане з розгромом краєзнавчого руху, що вже відбувся в країні. Рішення Першого музейного з'їзду (1930 р.), IV Всеросійської краєзнавчої конференції (1930 р.), X пленуму Центрального бюро краєзнавства (1931 р.) були направлені на тотальну ідеологізацію культури, впровадження вульгарно-соціалістичних схем вітчизняної історії, відмову від наукової і збиральницької роботи, ідеологічну перевірку і чистку музейних працівників і краєзнавців. У дусі всього суспільно-політичного життя країни в це десятиріччя навішування політичних ярликів становило частину гігантського плану репресій діячів історії, літератури, театру, художників¹.

Краєзнавство 30-х років відрізнялося від аналогічного руху 20-х років і якісно, і, на жаль, ... за складом дійових осіб. Збірники краєзнавчий статей 1931 року вже мали такі характерні для даного десятиріччя назви: «За більшовицьку партійність в краєзнавстві», «За марксизм в радянському краєзнавстві: До організації Товариства краєзнавців-марксистів», «Проти шкідництва в краєзнавчій літературі». Краєзнавців «нового етапу» обертали «обличчям до соціалістичного будівництва». Була навіть оголошена розверстка по роках чисельності краєзнавців, з обов'язковим дотриманням класового підходу: в 1931 р. – 20% робітників і колгоспників, в 1932 р. – 30%, в 1933 р. – 50%. Внаслідок таких дій історико-краєзнавчі розробки по всій країні зводилися нанівець.

У Криму вже в першій половині 30-х рр. ХХ ст. наукові кадри, що працювали як в дорадянський час, так і в роки розквіту радянського краєзнавства, що володіли великим досвідом в області музейного будівництва, охорони пам'яток історії і культури, були повсюдно зміщені.

У 1931 р. Й. В. Сталін, як «теоретик і вождь, геніальний учень В. І. Леніна» особисто розставив акценти подальшого бачення ним розвитку історичної науки. У шостому номері журналу «Пролетарська революція» він опублікував свій лист «Про деякі питання історії більшовизму», де були викладені офіційні погляди на історію партії більшовиків. Тим самим в Радянському Союзі остаточно затверджувався партійний диктат і догматизм в історичній науці. У даній пуб-

лікації Й. В. Сталін поставив під сумнів значення історичних джерел, заявив, що паперові документи не можуть служити встановленню історичної правди. Таким чином, вводилося правило відбору тільки тих джерел, які не суперечили сталінській схемі історії. Обов'язковим ставав партійно-класовий підхід до джерел і такий же – до їх інтерпретації².

У 30-х роках ХХ ст. найбільша фігура кримського краєзнавства останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст. – Арсеній Іванович Маркевич значну частину часу проводив у дочки, Катерини Арсеніївни Кошлякової, в Ленінграді, приїжджаючи в Сімферополь в середині весни і залишаючись тут до пізньої осені. Сім'я Кошлякових мешкала в Ленінграді на проспекті Карла Лібкнехта, будинок 98, в квартирі 16 (зараз – Великий проспект Петроградської сторони)³. Періоди перебування в Ленінграді Арсеній Іванович характеризував, як «чудний час», який він «добре використав заняттями в Публічній бібліотеці»⁴.

Серед листування 30-х років своєю інформативністю для відновлення життєвої канви кримознавця виділяються його листи до Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко⁵ і Миколи Севастьяновича Державіна⁶.

Повністю втративши можливість після закриття Таврійського товариства історії, археології і етнографії обнародувати свої наукові студії в кримській періодиці, Арсеній Іванович намагався розмістити публікації в загальносоюзних наукових виданнях історичного профілю, вдаючись при цьому до допомоги своїх друзів. Так, 27 січня 1931 р. він писав в Ленінград М. С. Державіну: «Посилаю Вам іншу статтю. Прошу Вас прочитати її і вирішити, чи годиться вона для «Праць комісії з історії знань» або для іншого академічного видання». У іншому випадку прошу повернути її мені»⁷. Даний лист був написаний Арсенієм Івановичем відразу після закриття Таврійського товариства історії, археології і етнографії. Він зі смутком повідомляв в Ленінград: «У нас Товариства історії, археології і етнографії вже немає, воно перетворене в секцію Кримського бюро краєзнавства. № 4 [«Вістей Таврійського Товариства історії, археології і етнографії» (А. Н.)] друком розпочатий, але далі що буде – хто знає?.. Я навряд чи побачу роботу цієї нової організації. <...> Прошу Вас поклопотатися про найш-

видше присилання мені повідомлення про моє обрання в члени-кореспонденти Академії наук. <...> Цей папірець мені до зарізу потрібний»⁸.

Тема закриття Товариства знову була порушена А. І. Маркевичем в наступному листі до М. С. Державіна від 6 лютого 1931 р. Поздоровляючи Миколу Севастьяновича з обранням в академіки АН СРСР, Арсеній Іванович писав: «А нашого Товариства історії, археології і етнографії вже не існує – перейменовано, <...> тобто позбавилося свого колишнього обличчя як наукової установи». Кримський краєзнавець констатував «пригноблене становище товариства останнім часом», яке він передусім пов'язував з розгромом краєзнавчого руху. Він помітив: «А загалом мені випала на долю важка старість. Забуваюся в якій-небудь робітці (одну послав Самойловичу на розгляд) і дуже був би радий, якби і Ви подивилися її»⁹.

Про це ж А. І. Маркевич повідомляв і В. І. Вернадському 8 травня 1931 р.:

«Вельмишановний Володимире Івановичу Ви, ймовірно, знаєте, що наше Тавр[ійське] Товариство Іст[орії], Арх[еології] і Етн[ографії] прикрите, і надії на швидке відновлення в якому-небудь іншому вигляді не передбачаються. <...> Закритий і музей наш. Закрита і бібліотека, майбутнє якої, говорять, висить на волоску. А мене, між іншим, лякає майбутнє стевенівських і кеппенівських паперів, що знаходяться в цій бібліотеці. Але всі мої звертання про відправлення їх в Академію Наук були марні. Ви це знаєте. З закриттям нашого Товариства припинилася і моя наукова робота <...>»¹⁰.

У науковій літературі зустрічається згадка про арешт А. І. Маркевича без точно вказаного часу і обвинувачення: «зазнавав арешту (не пізніше 1931 р.)»¹¹. Не подали укладачі і посилення на які-небудь архівні документи.

Без додаткових коментарів А. І. Маркевич 12 січня 1933 р. повідомляв В. І. Вернадському: «Зараз залишають службу в тутешньому Педа[гогічному] Інст[итуті] почесні професори колишнього Тавр[ійського] ун[іверситету] Лук'яненко, С. П. Попов¹², О. М. Деревіцький»¹³.

15 квітня 1933 р. Арсеній Іванович писав Н. Д. Полонській-Василенко в Київ з Ленінграда, що збирається в Крим. «А до того ж мене кличуть до участі в пристосуванні однієї моєї статті до нинішньої ідеології, без чого вона не може бути надрукована. Можете судити, наскільки це мені не по душі, і що з цього вийде, якщо вдасться, в чому дуже сумніваюся. А інша стаття повинна зазнати такої ж переробки тут [в Ленінграді (А. Н.)], але вже без моєї участі. Загалом ми провели тут п'ять місяців добре <...>. Відправляюся в Сімферополь не з веселим настроєм. Якщо статті мої будуть пристосовані, рік життя може пройти благополучно, а якщо ні, буде погано. Життя приймає характер рослинного існування. Голова ще світла, хоч пам'ять погіршується, а ноги слабкі, і особливо важко підійматися на 4-ий, навіть 2-ий поверхи, без чого в Сімферополі можна обійтися <...>»¹⁴.

Цікава жива реакція Арсенія Івановича на події політичного життя країни. Ось рядки з його листа від 28 січня 1934 р.:

«Дорога Наталія Дмитрівна.

Здійснилася важлива подія, що примушує мене перервати мовчання і поздоровити Вас і Миколу Прокоповича [Василенко (А. Н.)] з перенесенням столиці України з Лівобережного головного центра її в історичну, споконвічну столицю – і України – Русі, в Київ, матір міст руських. Помилка виправлена. Що викликало поправку, я, зрозуміло, не знаю, але в головному вона зрозуміла... Безсумнівно, ця подія сприятливо відіб'ється на культурному становищі Києва і Українській Академії наук, воно ще сильніше і швидше вплине на зміну економічного стану Києва, і зрозуміло, Ви недовго вже будете випробовувати відсутність електричного світла і ускладнення взагалі <нрзб> характеру, які були досі <...>»¹⁵.

У 30-і рр. ХХ ст. Н. Д. Полонська-Василенко продовжувала розробляти сюжети, пов'язані з вивченням і публікацією джерел по історії півдня України, значна частина яких була виявлена нею під час розшуків в сімферопольських і феодосійських архівах в 1916 р.¹⁶ Вона робила спроби опублікувати ордери Г. О. Потьомкіна і П. О. Зубова, що стосуються управління Новоросією і Кримом. У зв'язку з цим продовжувалася її наукова співпраця з Арсенієм Івановичем. 13 лютого 1934 р. А. І. Маркевич писав Наталії Дмитрівні з Ленінграда: «Свої матеріали по ордерах Потьомкіна і Зубова, тобто гол[овним] чин[ом] копій Ваших, я, як писав Вам, ще два роки тому переслав сюди в Історико-Археографічний інститут Академії наук (кол[ишня] Археографічна Комісія) на ім'я професора Ленінгр[адського] Унів[ерситету] Бориса Дмитровича Грекова, що перебуває в цьому Інституті Вченим Секретарем <...>»¹⁷. При цьому А. І. Маркевич радив Н. Д. Полонській-Василенко особисто звернутися до Бориса Дмитровича і справитися про долю переданих йому кримознавчих матеріалів: «А я попереджу Б. Д. Грекова при першому побаченні з ним. Він буває у мене і моїх, ми з ним в дуже хороших відносинах <...>»¹⁸.

Очевидно, Наталія Дмитрівна, як і радив їй А. І. Маркевич, звернулася до Б. Д. Грекова з проханням допомогти опублікувати її матеріали в одному з ленінградських археографічних збірників. Звичайно знаючи про звільнення Н. Д. Полонської з Всеукраїнської Академії наук, відношення до неї радянських владних і політичних органів, Б. Д. Греков дипломатично відмовив їй, пославшись на ряд об'єктивних причин. Така позиція вченого була мотивована наступними обставинами.

Вже у другій половині 20-х років Б. Д. Греков був добре відомий в наукових колах як вчений, що склався і педагог з різноманітними дослідницькими інтересами. Звичайно, передусім, як досвідчений археограф і знавець архівів, багато що зробив для їх порятунку і упорядкування архівної справи в країні, як в центрі, так і на місцях. До початку 30-х рр. він залишався в апараті Археографічної

комісії навряд чи не єдиною людиною, що забезпечує професійний підхід до справи і що втілювала спадкоємність в роботі установи, що існувала майже століття. В умовах «поголовного обшуку» і кадрового розгрому члени Археографічної комісії (з 1931 р. – Історико-Археографічного інституту) продовжували повсякденну роботу.

Вихід із важкого економічного становища, в якому знаходилася країна наприкінці 20-х рр., бачився керівництву СРСР в боротьбі зі шкідництвом. Почався повсюдний похід проти провідних істориків Академії наук. Розгромна вакханалія в Археографічній комісії продовжувалася весь 1930 рік. 8 вересня 1930 р. був арештований Б. Д. Греков. Безпосереднім приводом були обвинувачення в співпраці Бориса Дмитровича з режимом П. М. Врангеля. Один місяць і шість днів перебування в ув'язненні у в'язниці на Шпалерній було важко забути¹⁹.

Н. Д. Полонська-Василенко, що не знала, звичайно, про ці нюанси, емоційно виклала свої коментарі «дипломатичної» поведінки Бориса Дмитровича в листі до А. І. Маркевича. Арсеній Іванович відповідав їй 16 квітня 1934 р.: «Відносно Б. Д. Гр[екова] Ви абсолютно праві. Таке ж і по тій же причині його відношення до мене, незважаючи на наші дуже близькі і давніші зв'язки. Багато хто тепер ховаються, якщо не хочуть або не можуть прикидатися. Або такий наш час! Я тільки жалкую, що Ви не відіслали йому своїх копій ордерів. Але це Ваша справа <...>»²⁰. Тема Б. Д. Грекова продовжується в листі від 26 квітня 1934 р. А. І. Маркевич писав з Ленінграда:

«Дорога Наталія Дмитрівна.

З радістю отримав я позавчора Ваш лист від 19-го, а читав і перечитував його з великим хвилюванням. Передусім дякую Вам за дружнє ознайомлення мене з спробою Вашою зв'язатися з тутешнім [ленінградським (А. Н.)] Іст[орико]-арх[івним] Інст[итут]ом і зокрема з відношенням до неї Б. Д. Гр[екова]. Ви оцінили його цілком правильно. Ця людина, «що здалася» (його вираження), два рази що ввійшов в нову роль і що став вченим чиновником, притому боязкий, – старається зняти з себе всяку ініціативу і бути завжди в тіні, – хоч в суті своєї природи людина непогана. У Вашій справі він правий тільки в тому, що директор Інст[итуту] Томсинський був дійсно хворий. До мене Гр[еков] віднісся так само, як і до Вас, незважаючи на наші приятельські відносини, і був у мене тільки один раз, потім все має намір прийти, при крайній перевантаженості роботою <...>. Надто пригнічений я Вашим повідомленням про Київ. Жах, жах, жах!.. Яка пітьма впала на бідну нашу батьківщину, і просвіту не видно. Те ж і в Москві. Учора я чув, що запропоновано «перенести на інше місце» Храм Василя Блаженного (!!). Тобто простіше – розібрати його, зруйнувати – і тільки»²¹.

А між тим Б. Д. Греков дійсно нічим не міг допомогти Н. Д. Полонській-Василенко. Ось рядки з його листа Дмитру Мойсейовичу Петрушевському від 8 квітня 1934 р.: «<...> Що стосується

Полонської-Василенко, то вона пропонує ряд робіт своїх для друкування у нас, звичайно, російською мовою (їй доведеться перекладати). С. Г. Томсинський в принципі не заперечує можливості друкування її робіт у нас, але просить їх прислати для ознайомлення. Я їй не писав нічого, т[о]му що С. Г. Томсинський був хворий, а без нього моя думка не має для неї ніякого практичного значення»²². Вже 22 травня 1934 р. Б. Д. Греков повідомляв тому не адресату: «<...> Полонській я відповів, щоб вона прислала свої роботи»²³.

З Ленінграда А. І. Маркевич на початку тридцятих років неодноразово повідомляв в Київ про все більші гоніння, що посилювалися в Криму на істориків – представників академічної, так званої «старої» школи, учасників краєзнавчого руху в Криму: «З листів з Сімферополя я знаю про важкі умови наукової роботи там, про причіпки і ураження по відношенню до Деревіцького, Лук'яненка, Ернста»²⁴. З глибокою скорботою кримознавець, що віддав багато енергії для збереження історичної спадщини краю, дізнавався про руйнування унікальних історичних пам'яток на півострові: «У Сімферополі повністю знищені «старі» кладовища з всіма цікавими пам'ятниками, і загрожує така ж доля новим кладовищам, на яких знищено вже багато пам'ятників, м[іж] т[им] першому ректору Таврійського університету Гельвігу. На старих кладовищах був похований і проф. І. А. Линниченко <...>»²⁵, – повідомляв він в Київ. Названі Арсенієм Івановичем факти культурного вандалізму в цей час вже починали приймати характер послідовної державної програми. Так в Криму почався процес повного знищення академічної науки і культури, початий на рубежі 20 – 30-х рр. закриттям наукових громадських організацій і Східного музею в Ялті. Тепер такі характеристики як «культурна людина», «всебічно грамотний фахівець з великою ерудицією» швидше стали шкодити людям. Режиму, де царювали малоосвічені посередності, були небезпечні грамотні і культурні, знаючі іноземні мови представники «старої» школи. Вступав у свої права «час «висуванців», активістів комсомолу, зухвалих мітингових крикунів»²⁶. Почалося цькування діячів культури, що стояли у джерел краєзнавчого руху в Криму. Друком з'явилися різкі критичні статті, направлені проти видатних місцевих істориків, археологів, етнографів.

У травні 1934 р. в Криму почався новий виток репресій проти старої інтелігенції і найосвіченіших національних кадрів. Саме тоді з Кримського педагогічного інституту ім. М. В. Фрунзе, який в цей час у місцевій пресі іменували не інакше, як «буржуазний націоналістичний гнійник»²⁷, були звільнені видатні діячі кримськотатарської культури, історики і філологи: А. С. Айвазов, О. Н.-А. Акчокракли, І. Н. Леманов, А. А. Умер, а також відомі вчені-історики професори О. М. Деревіцький і Г. А. Максимович²⁸. Кращим способом зберегти собі життя було кинути все і поїхати, як вчинив професор відділення ро-

сійської мови і літератури цього вузу Віктор Йосипович Філоненко. Він спішно поїхав з благодатного Криму в далеку Каракалпакію, в глухий Турткуль, який був адміністративним центром цієї автономної республіки в 1932-1939 рр. Тут В. Й. Філоненко був призначений дійсним членом першого розряду Каракалпакського науково-дослідного інституту і керівником групи національної школи і етнографії, а пізніше запрошений для викладання в місцевий вчительський інститут²⁹. Вчене життя в Криму в цих умовах було просто зведене до нуля. Атмосфера наукового життя була наповнена страхом і відчаєм³⁰.

Аналогічна обстановка панувала у всій країні. У 1933-1934 рр. ОГПУ була сфабрикована так звана «Справа славістів», по якій «під ніж» пішли як відомі вчені, так і скромні музейні працівники, краєзнавці, лікарі, агрономи, звинувачені в участі в Російській національній партії. Метою цієї репресивної кампанії було не стільки знищити цих людей, скільки залякати, принизити ту частину суспільства, яка була вихована в іншій системі цінностей в порівнянні з тією, що панувала. (Серед кримознавців по цій справі проходили в т.ч. М. К. Гудзій, М. С. Державін, Б. О. Куфті́н)³¹. Атмосферу, що панувала в суспільстві добре характеризує лист А. І. Маркевича Н. Д. Полонській-Василенко, відправлений після відсторонення її від роботи в ВУАН з Ленінграда 26 березня 1934 року. Приведемо його зміст повністю:

«Дорога Наталія Дмитрівна.

Мене глибоко схвилював Ваш лист від 20-го числа з теплими, ласкавими словами на мою адресу, але і сильно стурбувало Ваше повідомлення про те важке, незаслужено образливе становище, в якому Ви опинилися після 23-х-літньої прекрасної наукової роботи, заслугуючої всілякої похвали і вдячності. Тверда надія, що це становище тільки тимчасове, і прошу Вас від всієї душі зберегти спокій духу і твердо, з гідністю долати ті, що осягли Вас, як і дуже багато інших, знегоди. Я їх випробував на собі (на своїй шкурі), випробовую і тепер і бачу конфуз тих, хто заподіяв мені їх, але внаслідок моєї старості і дряхлості я вже не можу продовжувати своєї роботи. Ви ж, Наталія Дмитрівна, повні сил і душевних, і фізичних, і я прошу Вас не залишати, не кидати розпочатих праць, не опускати руки перед подальшим і задуманим. Гадаю, що так дивиться і вельмишановний Микола Прокопович [Василенко (А. Н.)]. Отримувати з Академічної бібліотеки необхідних Вам книг і матеріалів на його ім'я не так важко, а користуватися ними вдома навіть зручніше. Платні заняття Ви безсумнівно отримаєте, і питання про пенсію, треба гадати, вирішиться сприятливо. Ми живемо в перехідний час, що охопив півсвіту, і треба підкорятися його вимогам. Багато тепер страждаючих і тут [в Ленінграді (А. Н.)], і в Сімферополі витримують знегоди Лук'яненко, Деревіцький, Ернст і б[агато] ін[ших]. І передусім, користуйтеся наступаючим теплом, сонцем, відпочивайте гарненько і не хвилюйтеся. Мене і Ганну Миколаївну не забувайте

і пишіть нам про свої переживання. Знайте ж, які дорогі нам Ваші душевні листи, наше заочне спілкування з Вами.

Ми пробудемо тут ймовірно до 20-х чисел квітня і на літо повернемося в Сімферополь. А що буде далі, не знаємо. Здоров'я Ганни Миколаївни дуже турбує нас, особливо, звичайно, мене. Можливо, на наступну зиму знову повернемося сюди, де їй спокійніше, і чого бажають Катя і зять, а можливо залишимося вдома, якщо сил на поїздку не вистачить. Я відчуваю себе в силах прожити ще рік, а відносно Ганни Миколаївни не можна бути упевненим в цьому, оскільки її серце вселяє самі тривожні побоювання...

Грекова я бачив усього раз, а потім він звільняється одними обіцянками приїхати до мене. Правда, він дуже зайнятий, але гадаю, і утрудняється неможливістю допомогти мені в друкуванні яких-небудь моїх робіток, хоч я махнув на них рукою і головою. Мені дорогі тепер тільки бесіди, спілкування з людьми, яких я поважаю, люблю. Ваші матеріали і праці він, безсумнівно, отримав, і, можливо, Ви отримали вже його повідомлення про це, якщо він встиг розглянути їх. Ймовірно, його утрудняють обставини теперішнього часу, необхідність неухильно підкорятися його надто соромливим вимогам. Тут нічого не поробиш. Я забуваюся за пасьянсами та за читанням. Читаючи нові книги, не забуваю і старих, – прочитав від дошки [до] дошки ще раз «Щоденник письменника» Достоевського, а зараз читаю «Тараса Бульбу» Гоголя, маючи в перспективі і інші його витвори. Ну досить, пробачте великодушно моє писання. Хотів би повідомити Вам декілька нових анекдотів і фактів життєвих, – до іншого разу. Прийміть мої і всіх нас вітання і побажання усього кращого Вам, Миколі Прокоповичу, якому я низько кланяюся.

Сердечно відданий А. Маркевич»³².

Великою тривоگوю був наповнений лист А. І. Маркевича в Київ вже з Сімферополя 25 липня 1934 р., де повідомлялося: «Настрій був у нас тут останнім часом бридкий через огидне цькування р[осійських] професорів Педагогіч[ного] інституту, особ[ливо] Лук'яненка, Ол[ександра] Митр[офановича]³⁴ і Деревіцького. Лук'яненко вирішив піти звідси і переходить в Саратов, куди він виїжджає в середині серпня, а Деревіцький клопочеться про посилену пенсію і залишиться на проживання тут, кидаючи викладання. Тепер хто тільки може йде з Криму, в якому нове будівництво виражається тільки в знищенні хорошого старого <...>. Втік би і я звідси, так нікуди бігти»³³. У цій атмосфері, що давить, Арсеній Іванович не припиняв роботи в тій галузі, де йому не могли перешкодити чиновники від науки – в кримознавчій бібліографії: «Працюю над ретельним переглядом і приведенням в належний вигляд, і поправками моєї кримської картотеки, яку я продаю Академії історії матеріальної культури, і яка в цей час складається з 19.920 карток»³⁵.

19 жовтня 1934 р. А. І. Маркевич писав в Київ: «Зараз тут акад. О. М. Самойлович на кон-

ференції по виробленню татарської орфографії і по політичній термінології. Був у мене, але нічого важливого з побачення з ним я не отримав. Все має характер чогось випадкового, а не міцного. Багато турботи і неприємних переживань було у мене останнім часом через уповільнення у висилці мені другої половини плати за мою кримську картотеку. АІМК [Академія історії матеріальної культури (А. Н.)] повідомила мене, що гроші вислані 2-го числа, а на перевірку вийшло, що вони не були вислані і 11-го, чому я їх ще не отримав»³⁶.

Смутком наповнені і інші листи Арсенія Івановича цього періоду. Крім ідеологічного тиску на стару інтелігенцію немолоду людину мучили і численні побутові проблеми, характерні для провінційних міст Радянського Союзу в ту епоху. Ось, наприклад, рядки з його листа до Н. Д. Полонської-Василенко від 20 листопада 1934 року: «Головна біда наша в неулаштуванні в «столиці Криму». У нас майже зовсім немає електричного світла, однаково немає майже і гасу»³⁷.

Об'єктивність вимагає відмітити, що в середині 30-х років нові краєзнавчі сили спробували реалізувати цікавий проект по створенню багатотомної кримознавчої енциклопедії. У жовтні 1934 р. Кримський обком ВКП(б) ухвалив рішення про підготовку багатотомних «Історії народів Криму» і «Радянської енциклопедії Криму». Шість томів повинні були бути видані в 1938-1939 рр. Був опублікований і попередній проект складання «Радянської енциклопедії Криму», складений великим кримським бібліографом В. В. Симоновським³⁸, але не закінчений ним із-за раптової смерті³⁹.

До складання словника і написання статей були залучені вчені і музейні працівники не тільки Криму, але і Москви, і Ленінграда. Важливо і те, що план роботи над створенням енциклопедії передбачав організацію експертизи по паспортизації археологічних пам'яток півострова, опис архівних фондів, що стосуються Криму з архівів Сімферополя, Москви, Ленінграда і Одеси. Співробітник редакції цього видання В. Салтиковський, розкриваючи етапи роботи над розділом «Населення», повідомив цікаву інформацію про те, що Державна Академія історії матеріальної культури надала в розпорядження представників «Радянської енциклопедії Криму» «цінну, ще неопубліковану бібліографію по Криму А. І. Маркевича. Цю бібліографію ДАІМК збирається видати в світ, залучаючи до обробки її кримські організації»⁴⁰.

Вже в грудні 1935 р. задачі видання були змінені. Партійне керівництво постановило, що матеріали двох багатотомних видань краще буде узагальнити в одному. Було вирішено видавати «Повний опис Криму» в 11 томах, два з яких присвятити історії краю⁴¹.

Скептично оцінюючи перспективи запланованої енциклопедії, як і дієздатність її авторів, А. І. Маркевич виявився правим. «Нові краєзнавці» не опублікували ні словника, ні проспекту, жодного тому передбачуваного видання. При цьому особливо коробило старого кримознавця те

відчуження, яке виявлялося з їх сторони. Його не залучали до нових проектів, старалися взагалі не помічати. Показово, в зв'язку з цим, що в узагальнюючій праці з історії краєзнавства, яку готувала в 1938-1941 рр. одна з ключових фігур кримського краєзнавства того часу – Олександр Іванович Полканов – навіть не згадується про роль Арсенія Івановича в розвитку популяризації знань про Крим. Праця, що залишилася в рукописі, має чорнову назву «Краєзнавство». Вона представляє безперечний інтерес для історіографії кримознавства. Підкреслюючи на сторінках рукопису відмінність радянського від буржуазного краєзнавства, О. І. Полканов високо оцінював діяльність в ТУАК Ф. Ф. Лашкова, і при цьому взагалі не пригадав про ключову роль А. І. Маркевича в розвитку краєзнавчих студій на півострові протягом всієї першої третини ХХ століття!⁴²

Певною душевною віддушиною для Арсенія Івановича були приїзди в Ленінград, де його знали і цінували багато видатних вчених. Приїхавши на початку грудня 1934 р. в гості до дочки, Арсеній Іванович повідомляв своєму ленінградському другові Аркадію Георгійовичу Горнфельду: «Приїхав знову в Ленінград, не можу очно Вас привітати, важко добиратися <...>. Я ще живу на білому світі, закінчуючи 80-ий рік свого життя. Сімферополь манить мене до себе влітку, а взимку він нестерпний, головним чином безлюддям, при 100.000 населення»⁴³. Про безрадісне життя в столиці Кримської АСРР А. І. Маркевич повідомляв і Олександр Миколайовичу Самойловичу 19 січня 1935 р.: «У Сімферополі <...> немає електрики, місто в сутінках. Те ж і в Одесі, і в Києві»⁴⁴. Листування свідчить, що завдяки посередництву А. І. Маркевича підтримувалися постійні контакти кримських краєзнавців з провідними радянськими вченими, що займалися різними аспектами кримознавства. Так, в цьому ж листі Арсеній Іванович повідомляв О. М. Самойловичу, що «учора я отримав листа керченського вчителя Ісаака Сам[ойловича] Кая»⁴⁵, який просив нагадати Вам про дану йому обіцянку»⁴⁶. Очевидно мова йде про рецензування або розміщення в якому-небудь з ленінградських наукових збірників статті І. С. Кая, або про пересилку для нього інформації про літературу або про рукописи з Публічної бібліотеки. До цього часу І. С. Кая закінчував роботу над узагальнюючим дослідженням по етнічній історії «Кримчаки», рукопис якої зберігся в особовому фонді Л. І. Кая в Державному архіві в Автономній Республіці Крим⁴⁷.

У листі від 11 грудня 1935 р. Арсеній Іванович повідомляв О. М. Самойловичу про прохання ще одного свого кримського колеги: «Виконую обіцянку, дану в Сімферополі Батир-Мурзі [Абдул-Гаміт Нухаєвич Батирмурзаєв (А. Н.)]. Він просив в Сімферополі нагадати про нього. Ви, звичайно, пам'ятаєте, що він домагається звання професора, тому що бере участь в складанні якогось підручника (граматики) і якогось словника. Як бачте основи для того, що проситься звання, самі відповідні і самі серйозні. Я обіцяв йому, що я нагадаю, зви-

чайно, без всяких прохань зі своєї сторони»⁴⁸. З приводу «відповідних основ» для отримання А.-Г. Н. Батирмурзаєвим звання професора А. І. Маркевич, звичайно, іронізував. Не випадкова і приписка про те, що він тільки передає прохання калмицького вченого, але не приєднується до неї⁴⁹.

А.-Г. Н. Батирмурзаєв уперше голосно заявив про себе на III мовній конференції, що проходила в жовтні 1934 р. в Сімферополі⁵⁰, де він виступив з доповіддю «Шляхи подальшого розвитку кримськотатарської літературної мови». Саме тут він познайомився з академіком О. М. Самойловичем. У цьому ж році він взяв активну участь у «викриттях» своїх старших колег: А. С. Айвазова, О. Н.-А. Акчокракли, Я. М. Якуба-Кемаля. Знаючи про нюанси знищення цвіту кримськотатарської інтелігенції А. І. Маркевич, звичайно, не міг відкрито писати про це академіку О. М. Самойловичу. Як людина порядна, він не міг не передати і прохання А.-Г. Н. Батирмурзаєва. Його коментар був, очевидно, правильно зрозумілий в Ленінграді. Звання професора директор Кримського науково-дослідного інституту татарської мови і літератури ім. А. С. Пушкіна (так з січня 1937 року стала іменуватися ця наукова установа) так і не отримав. А в 1937 р. він вже обрушився з критикою на рішення Мовної конференції, за резолюції якої сам же голосував, і безпосередньо на самого академіка О. М. Самойловича⁵¹.

У епістолярному спілкуванні Арсенія Івановича з Наталією Дмитрівною Полонською-Василенко в ці роки, як вже встиг помітити читач, постійно присутні згадки найбільшого радянського історика, академіка (з 1935 р.) Бориса Дмитровича Грекова. Тим самим ці документи набувають особливого інтересу для істориків російської історичної науки і історіографії даного періоду. Тим більше, що в монографії, що вийшла в 1999 р. в Москві Н. О. Горської «Борис Дмитрович Греков» взагалі відсутня інформація про наукові і дружні контакти Б. Д. Грекова з А. І. Маркевичем. Досить явно простежується хвилеподібне відношення у А. І. Маркевича до Б. Д. Грекова, що було пов'язано з образами за не увагу до нього, і майже скрізь негативне – у Н. Д. Полонської-Василенко. Цікаві характеристики і зауваження А. І. Маркевича на адресу інших відомих істориків тієї пори. Вже з Ленінграда 25 грудня 1934 р. А. І. Маркевич писав в Київ: «А Греков і мені не пише, і хоч обіцяв Мик[олі] Серг[ієвичу] [Кошлякову (А. Н.)] прийти до мене, але я не тішу себе цією надією, а тільки видряпаю у нього одну потрібну мені книгу для прочитання. Він зовсім «здався», як колись писав мені, за те отримає сочевичну юшку. Про смерть Грушевського я прочитав в газетах ще в Сімферополі і пожалів його, як тут пожалів Марра, кінець якого був такий сумний. Обидва вони були істинні вчені, хоч обидва захоплювалися в своїх дослідженнях до крайньої міри. Що стосується Новицького, то він, наскільки я знав його, була хороша людина, але вчений поганенький. Але хай буде земля всім їм легким прахом або пухом»⁵².

У листі від 9 лютого 1935 р. А. І. Маркевич констатував, що не всі листи, відправлені ним на адресу Н. Д. Полонської-Василенко, доходять до неї. Він запропонував посилати свою кореспонденцію «на ім'я когось з добрих знайомих для передачі»⁵³. Особливо цікаві ті з його листів, де він згадує і аналізує, підсумовує свій життєвий шлях. У цьому випадку листування має важливе значення і як джерело для повного зведення бібліографії краєзнавця, оскільки в ній згадуються деякі з раніше невідомих його публікацій. Ось, наприклад, що писав А. І. Маркевич 20 лютого 1935 року: «Колись, здається ще наприкінці 90-х років, в Київській старовині була вміщена і моя маленька статейка: «Зі спогадів про польський заколот» (тобто повстання) 1863 р., підписана, здається «М-вич», який я відмінно пам'ятаю. <...> Задумався я про себе і радісно зітхнув, побачивши і на своєму прикладі, що як не важко склалося моє життя, і мені дані були ці кращі радощі життя, які утішали мене на заході днів моїх. Я щасливий, що і тепер <нрзб> мінливості в сімейній обстановці, що живу в Криму, що зберіг любов до науки і що проведення дало мені утіху дружби»⁵⁴.

«Тут нічого нового і захоплюючого. – Повідомляв Арсеній Іванович в Київ 5 травня 1935 р. – Та ж відсутність світла (електрики і гасу), також несправний рух трамваїв, ті ж вибиті тротуари <...> До часу нашого від'їзду [з Ленінграда в Сімферополь (А. Н.)] приїхав на вокзал Греков, дуже і, по видимому, щиро співчував про те, що не мав можливості бути у нас через невинну роботу, складання підручника з р[осійської] історії, поїздки в Москву для читання там лекцій і под. Попрощалися дружно <...>»⁵⁵.

14 липня 1935 р. Арсеній Іванович писав Н. Д. Полонській-Василенко: «Живу минулим, «переварюю спогади», як сказав Пушкін в одному зі своїх листів. Тут [в Сімферополі (А. Н.)] почалася деяка краєзнавча суєта, але я, як «чужий елемент» стою абсолютно збоку від цього quasi «великого світла». До цього становища я вже звик і переносю його зі стоїчною байдужістю, передбачуючи тільки, що з цієї суєти «все одно нічого не вийде», як говорив близький мені однофамілець, Олексій Ів[анович] Маркевич. Проте, серйозно поставлене питання про видання Археологічної карти (або атласу, чому я особливо співчуваю) Криму. Учора з листа С. О. Жебелєва я дізнався, що збирається в Крим на відпочинок Греков, – цікаво, чи зволіє він побачитися зі мною, хоч викликом на вокзал до поїзда... Незабаром почнуться в різних місцях Криму археологічні розкопки цілим рядом «експедицій», численних, але короткочасних, від яких у зв'язку з цим багато чекати не доводиться. Будуть, якщо не почалися вже, розкопки і в Ольвії. «Шумимо» ми, але «тільки шумимо»...»⁵⁶.

У 1935 р. А. І. Маркевич відіслав вже практично закінчену роботу по кримській топонімії на розгляд (рецензування) найбільшому радянському сходознавцю Миколі Костянтиновичу Дмитрієву (1898-1954)⁵⁷. У листі до О. М. Самойловича

від 3 квітня 1935 р. він просив: «Вельми можливо, що М. К. Дмитрієв покаже Вам мою роботу по топоніміці Криму, що цікавить Вас. Прошу Вас, Олександрі Миколайовичу висловити про неї свою думку для повідомлення мені, а якщо зможете, повідомте мені письмово. З привітом, А. Маркевич»⁵⁸.

Навіть у вісімдесятирічному віці Арсеній Іванович уважно стежив за розвитком основних концепцій в радянській історіографії. Особливо приголомшив історика розгром школи Михайла Миколайовича Покровського (1868-1932), організований з благословення Й. В. Сталіна. Радянські ідеологи, що сповідували так званий принцип «творчого марксизму», вільного від твердої світоглядної орієнтації, кваліфікували погляди школи М. М. Покровського як «догматичний марксизм», який ніби не вписувався в ідеологічний контекст радянського суспільства. У зв'язку з цим була розкритикована популярна до того «Російська історія з найдавніших часів» в 5-ти томах, написана на основі розробленого М. М. Покровським методологічного вчення про суспільно-економічні формації. З січня 1936 р. в країні була розгорнута ціла кампанія проти М. М. Покровського і його школи. Як завжди в епітетах і ярликах не соромилися. Ось рядки із заяви Інституту історії Академії наук СРСР: «Прикриваючись антиленінськими поглядами М. М. Покровського, багато хто з представників цієї «школи», нині викриті троцькістсько-бухарінські наймити фашизму, розвалили історичний фронт, вівши шкідницьку і контрреволюційну роботу в наукових установах <...>»⁵⁹. Перед радянськими істориками ставилася задача подолання шкідливих поглядів М. М. Покровського і ліквідації наслідків шкідництва на історичному фронті. У постанові ЦК ВКП(б) «Про постановку партійної пропаганди» в зв'язку з виданням «Короткого курсу історії ВКП(б)» (1938 р.) вже прямо говорилося про «антимарксистські перекручення історичної школи М. М. Покровського».

У листі до Н. Д. Полонської-Василенко від 30 січня 1936 р. А. І. Маркевич обурювався: «Ви, звичайно, читали декрет про викладання історії в середній і нижчій школі... <...> Мені гадається, що настане час, коли знову німці, за прикладом Міллера і Шлецера, будуть вчити російських дітей російської історії. Уже якщо Покровський забракований, куди йти... А поки шкода діток. Але досить про це. Хотілося б зупинитися на зовнішній політиці, на лякаючій перспективі нової Світової війни. Я народився в розпал Кримської війни і оборони Севастополя і померти, мабуть, доведеться під час війни, жахів якої не перенесу. Навіть неясно представляється, де доведеться закінчити свою земну мандрівку, якщо поженуть з Криму. І найкраще було б, якби дана була можливість зробити це на батьківщині, в Бресті»⁶⁰. З питання про «школу Покровського» А. І. Маркевич висловлювався і в подальших листах. Так, 9 лютого 1936 р. він писав Н. Д. Полонській-Василенко: «З приводу історії з підручниками історії було у нас дуже багато роз-

мов, зокрема, і про Грекова, який, як я чув, зовсім втратив голову, хоч, наскільки я знаю, він не винен або не дуже винен в забраковці складеного ним з іншими особами підручника р[осійської] історії. Неначе треба було триматися пок[існого] М. М. Покровського, а вийшло так, що він пішов на смарку. Зараз Греков в Москві на академічній сесії, повернеться, – дізнаюся, що було і що маєт[ся] на увазі <...> В думці своїй про Грекова Ви, звичайно, праві»⁶¹.

І в тридцять років Арсеній Іванович продовжував займатися питаннями історії першого кримського вузу. Свідченням цьому є його лист В. І. Вернадському від 17 березня 1936 р., написаний в Ленінграді:

«Вельмишановний

Володимире Івановичу.

Радіючи, що Ви з невпинною енергією продовжуєте служіння науці, я в той же час тужу, не маючи можливості бачитися з Вами. Тому пробачте, що непокою Вас своїми листами.

Справа в тому, що років 12-13 тому я задумав написати історичний нарис короткочасного життя Таврійського ун-ту і знайшов в архіві (вже Кр[имського] Педаг[огічного] Інст[итуту]) копію (правлений оригінал) чудової Вашої доповідної записки про важливість, необхідність збереження його в повному складі. Я мав щастя чути цю записку з Ваших вуст і поспішив переписати її для моєї праці. Але моїй роботі не призначено було бути виданою і вона, звичайно, не побачить світу. Поки я живу, бережу її, а після моєї смерті вона загине. Бажаючи, щоб не загинула Ваша доповідь, я вирішив надіслати його із зятем (М. С. Кошляковим) Вам, як найціннішу пам'ятку Вашої участі в житті Таврійського університету. Нехай він збережеться в Ваших особистих паперах. Можливо, звичайно, що у Вас є своя копія, і в такому випадку моя буде зайвою, і в такому випадку я просив би мою копію повернути. У точності її я ручаюся. Але якщо Ви вирішите зберегти її, то я прошу Вас прислати мені свою копію на спомин і як найважливіший матеріал для моєї праці. Зробити зараз копію з неї я не в силах.

Серед паперів архіву Кр[имського] ун[іверситету] я знайшов і лист Ваш В. О. Маклакову⁶² <...> у справах ун[іверситету], дуже цінний, і свою копію з нього також надсилаю Вам.

Є у мене і копія резолюції Ради Таврійського ун[іверситету] з приводу Вашої доповіді, повністю згідною з Вашими думками. Я її не надсилаю, але якби Ви захотіли її мати, вона буде Вам надіслана негайно.

Стосовно мене, то я ще тягну свою важку життєву лямку, але вже швидко старію. Рівно через місяць мені виповниться 81 рік, і наступаючий рік буде, ймовірно, останнім роком мого життя-буття. Зараз п'яту зиму проводжу з дружиною тут, а в квітні повернуся в Сімферополь на дожиття. Майбутнього у мене вже немає, теперішній час сумовитий, тужливий, убогий [виділене авт.], – і весь я і в думках, і в сновидіннях в минулому. Але про це не варто говорити»⁶³.

Протягом всього 1936 року кримський вечний розробляв питання, пов'язані з кримською топонімією і подальшою систематизацією кримознавчої бібліографії. Він писав 7 квітня 1936 р. Н. Д. Полонській: «Закінчую мої наукові справи, пов'язані з бібліографією і топонімією Криму. У друці результати цих робіт, звичайно, не побачу»⁶⁴. У вересні 1936 р. він повідомляв в Київ: «Я останнім часом зайнятий і збиранням матеріалу по топонімії Криму, щоб роботою з цього питання закінчити свою наукову роль і ознаменувати 60-річчя своєї літер[атурної] роботи. Якщо вдасться успішно закінчити цю роботу, буду вважати себе цілком задоволеним і заслужованим спокої <...>»⁶⁵. Загалом, А. І. Маркевич констатував, що «у нас в Криму найповніший науковий застій, особливо по частині гуманітарних наук <...>. Місцеві «археологи» і «історики» готуються до «Пленуму» ДАІМК, який пройде у нас в Сімферополі»⁶⁶. У декількох листах (2 жовтня, 2 і 4 листопада) А. І. Маркевич повідомляв про приїзд в Сімферополь видатного українського історика, географа і економіста Антона Степановича Синявського (1866-1951). У 1936-1939 рр. він очолював в Кримському педагогічному інституті ім. М. В. Фрунзе кафедру фізичної географії. Це матеріали А. І. Маркевича, що характеризують особисті якості А. С. Синявського, побутові умови перебування його в Сімферополі залишаються невідомими дослідникам його творчості⁶⁷.

У цей час Арсеній Іванович задумується про власні мемуари. 2 жовтня 1936 р. він написав Н. Д. Полонській-Василенко: «Що стосується «мемуарів», то я починаю схилитися до писання їх і навіть вигадав для них заголовки: «З переживань і спогадів старого зубра». Дуже прошу Вас написати Вашу думку про такий заголовок»⁶⁸. Інформація про існування рукописних «Спогадів» А. І. Маркевича підтверджується і в інших його листах до Наталії Дмитрівни. Так 28 лютого 1937 р. він писав з Ленінграда: «Сьогодні я ще займаюся своїми спогадами, а завтра доведеться знову засісти за топоніміку Криму. Необхідно закінчити її до від'їзду в Сімферополь і переписати (передрукувати я не можу), а це буде нелегко, оскільки і тут з папером справа йде дуже погано»⁶⁹. Листи свідчать, що Арсеній Іванович підготував до нового перевидання і свою монографію про Сімферополь, яка уперше побачила світ в 1924 році⁷⁰. Це ще одне свідчення того, що патріарх кримознавства після відсторонення його від керівництва краєзнавчим рухом в Криму і розгрому самого руху – ліквідації громадсько-наукових організацій, закриття їх видань – продовжував напружену наукову діяльність. І це незважаючи на солідний вік – 81 рік. 14 квітня 1937 р. він повідомляв Н. Д. Полонській-Василенко: «Що стосується друкування моєї праці про Сімферополь, то, як я писав Вам, воно затримане, піддано новому розгляду і що з цього вийде, – не знаю, але на сприятливий результат не розраховую. Редактори і рецензенти в Сімферополі гірше і київських. Що стосується «Топоніміки Криму»,

то її треба завершити, що я зробив вже в Сімферополі, а потім передрукувати на машинці, а для цієї операції у мене немає можливості. Таким чином, і цій моїй праці доведеться лежати до повного забуття про неї. І «нехай лежить», скажу я Вашими словами»⁷¹.

У цей час наукову блокаду кримознавця скрашували «приємні побачення» з академіками М. С. Державіним і О. М. Самойловичем – його старими петербурзькими-ленінградськими друзями. «Про суспільну сторону моїх переживань говорити багато не доводиться. – Писав Арсеній Іванович Н. Д. Полонській-Василенко 21 серпня 1937 р. – Багато радію, багато чого не розумію, про багато що жалкую і часто відчуваю себе людиною зайвою, непотрібною нікому. <...> Закінчую свою «Топоніміку Криму». Але не уявляю собі долі цієї моєї роботи, тривалої і старанної, і корисної, на мою думку. Пригнічують і переживаються факти того, що старовини Криму забуті, пам'ятки, навіть найвидатніші, безпритульні, історія в точному значенні в повній загороді. <...> Вам відоме ім'я М. Л. Ернста. Він був стараним працівником по частині археології Криму і музейного будівництва, – і він звільнений днями від «нрзб». Таких фактів багато. А заступники, на жаль, абсолютно неосвічені. Жити доводиться з великим побоюванням»⁷².

А тим часом йшов грізний для країни 1937 рік... Настала найтрагічніша сторінка в історії кримської науки і культури – так званий «великий терор» 1937-1938 рр. Перші арешти в Криму почалися ще в жовтні 1936 р., а в першій половині наступного року на півострові були арештовані сотні представників наукової інтелігенції. Перший удар був нанесений по кримськотатарській інтелігенції. Були кинуті в застінки НКВС викладачі Кримського педагогічного інституту ім. М. В. Фрунзе Я. Арісов, А. С. Айвазов, У. А. Боданінський, О. Н.-А. Акчокракли, А. А. Лятіф-заде, директор цього навчального закладу Мустафа Бекірович Бекіров. Були арештовані колишні керівники Наркомату освіти Кримської АСРР Р. Александрович, М. Недім, Б. Чагар, колишні редактори популярної в Криму газети «Сні-Дунья» Т. Бояджієв, Д. Гафаров. Навіть тих, хто, передбачуючи сумні перспективи, завчасно поїхав з Криму, розшукували по всій країні. Так, О. Н.-А. Акчокракли арештували в Баку, У. А. Боданінського, звільненого до цього з посади директора Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї, схопили в Тбілісі, де він працював декоратором, оформляючи будівлю Інституту Маркса-Енгельса-Леніна на проспекті Руставелі⁷³. Всім арештованим інкримінувалася участь в контрреволюційній пропаганді. Для кримських татар типовим було обвинувачення в участі в підпільній організації «Міллі-фірка»⁷⁴. 15 лютого 1938 р. органами НКВС був арештований Микола Львович Ернст – наступник А. І. Маркевича на посаді голови Таврійського товариства історії, археології і етнографії, а до цього багато років працюючого секретарем цієї автори-

тетної вченої співдружності. У ході слідства, яке тривало два з половиною роки вчений був підданий більш ніж сорока допитам. М. Л. Ернсту пред'явили обвинувачення в тому, що він є агентом німецької розвідки⁷⁵. У ході слідства в Кримському НКВС вклали у вуста Миколи Львовича ті тези і оцінки, які задовго до цих сумних подій були сформульовані в застінках цього похмурого відомства. Ось витримки з його свідчень, даних 9 квітня 1939 р.: «<...> Для найбільш зручного проведення такої фашистської пропагандистської роботи, продиктованої мені німецькою розвідкою, а також для підтримки вищеперерахованих шпигунських вилазок в Крим з центру під виглядом археологічних експедицій я потребував відповідної організаційної форми і знайшов таку в формі Таврійського товариства історії, археології і етнографії. Ця організація, перетворена в 1923 р. з тієї, що існувала давно, при царизмі, Таврійської вченої архівної комісії, повинна була об'єднувати вчених кримських і позакримських відповідних галузей знання, що працювали над вивченням Криму, а також розповсюджувати знання про Крим. На чолі її стояли, однак, за мого сприяння, реакційні елементи. Президія Товариства складалася протягом всіх років його існування з наступних осіб: головою був проф. Маркевич, історик Криму, глибокий старик, що написав багато робіт, але ярий реакціонер, великодержавний шовініст і германофіл, що накладав на всю діяльність Товариства свій реакційний відбиток, що використав його для приховування контрреволюційних документальних матеріалів, що протягав через Товариство свої реакційні наукові писання. Заступником голови Товариства був проф. Філоненко, антимарксистський, антирадянський настроєний, викритий згодом в педінституті як реакціонер і великодержавник, нині працює в якомусь дослідницькому інституті в Фергані. Секретарем був я. Далі були Нікольський П. В. – викладач-історик, колишній есер, що протягав міллі-фірківські і есерівські ідеї, згодом висланий. Акчокракли – буржуазний націоналіст, міллі-фірковець і турецький шпигун. Спиридонов Д. С. – бібліотекар музею, грецький буржуазний націоналіст і германофіл. Невський – директор музею, таємний троцькіст. При такому складі президії зрозуміло, що на засіданнях Товариства, на яких були присутніми звичайно багато викладачів, студентів, інтелігенції, читалися антимарксистські «наукові» доповіді і проводилися такі ж дискусії. Потім «праці» Товариства видавалися в друкарському органі Товариства – «Вістях Таврійського Товариства історії, археології і етнографії», в яких я перебував редактором і яких вийшло 4 томи впродовж 1927-1931 рр. У них я злочинно проводив до видання статті різних членів Товариства, прямо контрреволюційні або антимарксистські всяких мастей, реакційні, буржуазно-ідеалістичні, міллі-фірковські, великодержавницькі, троцькістські і т.д. Друкував я тут і свої статті, в яких протягував фашистську пропаганду. Таким чи-

ном я сіяв шкідливі ідеї в широких масах слухачів і читачів доповідей Товариства. Один з томів «Вістей» Товариства під моєю редакцією присвячений ювілею голови, реакціонера Маркевича, що, звичайно, абсолютно недопустимо в радянській пресі <...>»⁷⁶

Не краще справи йшли і в Ленінграді. У вересні 1937 р. поїхав в Кисловодськ на відпочинок, звідки не повернувся великий друг Арсенія Івановича Маркевича директор академічного Інституту сходознавства академік Олександр Миколайович Самойлович⁷⁷. Навіть в страхітному 1937 році арешт академіка (!) був подією екстраординарною. Це звання в СРСР було одним з небагатьох, що давало деякі гарантії. Сили, що набирали в країні великодержавні тенденції вимагали зміцнення таких інститутів, як Академія наук. Звичайно ж, роль грала і міжнародна популярність її членів. Арешт академіка вимагав особистого узгодження з Й. В. Сталіним. І нерідко він не давав санкцію на арешт, вважаючи того або іншого вченого потрібним для держави. Так, з цієї причини не були арештовані у «справі славистів» академіки В. І. Вернадський і М. С. Курнаков, слідчі справи на яких були вже заведені⁷⁸. О. М. Самойловичу інкримінували шпигунство на користь Японії, створення контрреволюційної буржуазно-націоналістичної організації, що боролася за відторгнення національних околиць від СРСР і підкорення їх впливу японських імперіалістів⁷⁹.

Маркевича не торкалися... Можливо зіграло певну роль звання члена-кореспондента Академії наук СРСР, але швидше усього – похилий – за 80 років! – вік вченого. У ці суворі роки він продовжував спокійну бібліографічну роботу, переважно, в Ленінграді. 13 листопада 1937 р. він в листі до Н. Д. Полонської-Василенко підготував декілька бібліографічних довідок. Читаємо: «Збірник «Крим» 1930 р. знаю, але у мене його немає і він, наскільки знаю, недавно «вилучений», так що в бібліотеках його важко або неможливо отримати. «Історико-економічні нариси Криму» знаю, і автор його С. О. Усов був добрим моїм знайомим (він вже помер). Подарований мені примірник у мене є. Це дуже добросовісна компіляція, але, на жаль, без найменшого вказування літератури. <...> Статтю П. А. Лапецької в № 7 «Історич. Журналу» читав. Це поганенька робота і деякі неточності і неймовірність прямо забавні»⁸⁰.

Представляють безперечний науковий інтерес листи Арсенія Івановича Маркевича, відправлені Миколі Севастяновичу Державіну 4 і 6 грудня 1939 року, де кримознавець привів своє розуміння етимології термінів «Русь» і «Україна», «хохол» і «черкаси». Вражають глибиною філологічних і етнологічних пізнань вченого, уміння зіставляти етнолінгвістичні дані і провести паралелі⁸¹. А. І. Маркевич старався стежити за всіма новинками не тільки історіографії, але й літературознавства. 9 квітня 1940 р. він писав Аркадію Георгійовичу Горнфельду в Ленінград: «Вель-

мишановний Аркадій Георгійович. Доживаючи свої дні за надто важких обставинах, я втішений, прочитавши Вашу чудову статтю про Чехова в № 8-9 «Красной Нови»⁸²

У цей час Арсеній Іванович не переставав турбуватися про долю своєї праці «Топоніміка Криму», матеріал для якої розробляв декілька десятиріч, а останні роки витратив на її систематизацію і узагальнення. Цілком природно, що в суспільно-політичних умовах, що склалися в країні він не міг знайти ні видавництва, ні наукового журналу або збірника, які б взяли за публікацію цього твору. Навіть для подачі на розгляд рукопису необхідні були офіційні рецензії і реко-

ментації, які вченому з клеймом «буржуазного великодержавного шовініста» ніхто не давав. 23 грудня 1939 р. в листі до Н. Д. Полонської з Сімферополя А. І. Маркевич констатував, що «наукова діяльність моя майже вся пішла на смарку»⁸³.

Таким чином епістолярні джерела свідчать, що в роки жорсткого ідеологічного тиску і формалізації краєзнавства в середовищі дослідників Криму як на півострові, так і в столицях продовжувалася робота по вивченню краю. Відсутність можливості обнародувати свої знання і робота «в стіл» ставлять перед сучасним поколінням дослідників задачу виявлення цих праць і введення їх в науковий обіг.

Примітки

1. Козлов В. Ф. Охрана исторических памятников в Крыму (1920-1941 гг.) // Художественное наследие: Хранение, исследование, реставрация. – М., 1994. – Вып. 15. – С. 138-139.
2. Калакура Я. С. Українська історіографія. – Київ: Генеза, 2004. – С. 286-287.
3. РНБ ОР, ф. 211, оп. 1, д. 769, л.1-3.
4. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 16.
5. Н. Д. Полонська-Василенко з 1929 р. працювала науковим співробітником в різних комісіях Всеукраїнської Академії наук. З 1932 р. вона розробляла проект фундаментального видання «Архіву Запорізької Січі». У 1934 р. Н. Д. Полонська-Василенко була звільнена з Всеукраїнської Академії наук і перебивалася випадковими заробітками. Так, в 1937 р. вона працювала на скромній посаді старшого бібліотекаря в Інституті економіки. Тільки в 1938 р. її взяли на роботу старшим науковим співробітником Інституту історії АН УССР. Див. про це: Alma Mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції, 1917-1920: Матеріали, документи, спогади: У 3-х кн. – Київ: Прайм, 2000. – Кн. 1: Університет Св. Володимира між двома революціями. – С. 131-132; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. – Київ, 1998. – С. 253-255. – (Українські історики; Вип. 1).
6. У 1931-1934 р. М. С. Державін очолював Інститут слов'янознавства АН СРСР, який розташовувався в Ленінграді. Одночасно він був професором Ленінградського університету по кафедрі слов'янознавства. З 1 лютого 1931 р. М. С. Державін – академік АН СРСР. Див. про нього: Голубева О. Д. Державин Николай Севастьянович // Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры: Биографический словарь: В 3-х т. – СПб., 1999. – Т. 2: Российская Публичная библиотека – Государственная Публичная библиотека в Ленинграде, 1918-1930. – С. 244-247.
7. ПФАРАН, ф. 827, оп. 4, д. 343, л. 10.
8. Там же, л. 10-11.
9. Там же, л. 13 об.-14.
10. АРАН, ф. 518, оп. 3, д. 1040, л. 10.
11. Комиссия по истории знаний, 1921-1932 гг.: Из истории организации историко-научных исследований в Академии наук: Сб. докумен-

- тов / Сост. В. М. Орел, Г. И. Смагина. – СПб.: Наука, 2003. – С. 7-11.
12. Сергій Платонович Попов (1872-1964) – геолог, мінеролог, геохімік. Закінчив в 1897 р. Московський університет. У Таврійському університеті – Кримському університеті імені товарища Фрунзе – Кримському державному педагогічному інституті ім. М. В. Фрунзе працював в 1920-1937 рр. Керував кафедрою геології, був деканом природничого факультету. Див. про нього: Профессора Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, 1918-2000. – Київ: Либідь, 2000. – С. 90.
13. АРАН, ф. 518, оп. 3, д. 1040, л. 15 об.
14. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 2-2 зв., 3 зв.
15. Там само, арк. 4.
16. Див. про це: Непомнящий А. А. Українські історики та вивчення Криму у 1918 р. // II Міжнародна наукова конференція «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року»: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – Київ, 1998. – С. 165-166.
17. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 6.
18. Там само, арк. 6 зв.
19. Горская Н. А. Указ. соч. – С. 70-72, 82, 84.
20. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 12 зв.
21. Там само, арк. 14-15.
22. Цит. по: Горская Н. А. Указ. соч. – С. 227.
23. Там же. – С. 228.
24. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 8.
25. Там само, арк. 11.
26. Урсу Д. П. Трагедия крымской науки и культуры // Кримські татари: Історія і сучасність: До 50-річчя депортації кримськотатарського народу: Матеріали міжнародної наукової конф. (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – Київ, 1995. – С. 182.
27. Красный Крым. – 1934. – 4 июня.
28. Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941). – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. – С. 26-30.
29. Урсу Д. П. Востоковед профессор В. И. Филоненко: Жизнь и труды: К 25-летию со

- дня смерті // Востокведный сборник. – Симферополь, 2002. – Вып. 5. – С. 12-13; Див. також: Chazbijewicz S. Tatarzy Krymscy: Walka o naryd i wolnosc ojczyzny. – Poznan: Likon, 2001. – S. 69-73. – (Suplement do «Rocznika Tatarow Polskich»).
30. Про атмосферу в середовищі істориків-краєзнавців в СРСР в ці роки див.: Формозов А. А. Русские археологи до и после революции. – М., 1995. – С. 43-47
31. Див. докладніше: Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М. «Дело славистов»: 30-е годы / Отв. ред. Н. И. Толстой. – М.: Наследие, 1994. – 286 с.
32. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 27-28 зв.
33. Там само, арк. 22 зв.-23.
34. Автобіографічні документи О. М. Лук'яненко збереглися: ПФАРАН, ф. 155, оп. 2, д. 436, л. 47, 51.
35. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 22.
36. Там само, арк. 33.
37. Там само, арк. 34.
38. Віктор Васильович Симоновський (1869-1933) – бібліограф-кримознавець. Працюючи бібліотекарем в різних наукових і навчальних закладах м. Симферополя, він став укладачем ряду ретроспективних і галузевих бібліографічних покажчиків по різних аспектах історії, етнографії, економіки півострова. Див. про В. В. Симоновського: Непомнящий А. А. Библиография библиографии исторического краеведения Крыма: Начало работы над составлением полного свода // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 2003. – Т. 9. – С. 182-186.
39. Симоновский В. В. Очерк работы краевых энциклопедий // Экономика и культура Крыма. – Симферополь, 1934. – № 9/12. – С. 173-180.
40. Салтыковский В. В. В редакции «Советской энциклопедии Крыма» // Экономика и культура Крыма. – Симферополь, 1935. – № 2. – С. 115-116.
41. Козлов В. Ф. Из опыта создания региональных энциклопедий в СССР в 1920-1930-е гг. // Проблемы создания региональных энциклопедий: Материалы международного научно-практического семинара (Санкт-Петербург, 14-16 октября 2003 г.). – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2004. – С. 35.
42. ДААРК, ф. Р-3814, оп. 1, спр. 136, арк. 11.
43. РНБ ОР, ф. 211, оп. 1, д. 769, л. 2.
44. Там же, ф. 671, оп. 1, д. 223, л. 2.
45. Ісаак Самуїлович Кая (1887-1956) – відомий краєзнавець Криму – дослідник історії і етнографія кримчаків. У дорадянський час завідував карасубазарською Талмуд-Торою (іудейською релігійною школою). Після закінчення в 1928 р. Кримського педагогічного інституту ім. М. В. Фрунзе (його дипломну роботу «Кримчаки, їх побут і писемність» рецензували професори А. І. Маркевич і В. І. Філоненко), в 30-е рр. ХХ ст. І. С. Кая працював вчителем в Керчі. Він є автором підручників з кримськотатарської мови. Див. про І. С. Кая: Ачкинази І. В. Крымчаки: Историографический обзор по публикациям XIX – начала XX в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1991. – Вып. 2. – С. 176-177; Ачкинази І. В. Сборы этнографических коллекций по крымчакам: От зарождения идеи до ее реализации // Этнография Крыма XIX – XX вв. и современные этнокультурные процессы: Материалы и исследования. – Симферополь, 2002. – С. 268-271; Коробач Н. Крымчаки // Вечерняя Одесса. – 1990. – 5 нояб.
46. РНБ ОР, ф. 671, оп. 1, д. 223, л. 2.
47. ДААРК, ф. Р-4967, оп. 1, спр. 209, арк. 1-59.
48. РНБ ОР, ф. 671, оп. 1, д. 223, л. 5.
49. Див. про нього: Урсу Д. Батырмурзаев Абдул // Деятели крымскотатарской культуры (1921-1944 гг.): Биобиблиографический словарь. – Симферополь: Доля, 1999. – С. 50-51. – (Источник знаний; № 2); Мусаева У. Деятельность Крымского научно-исследовательского института языка и литературы по изучению крымских татар (1925-1940) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 1999. – Т. [1]: Національні меншини. Етноархеологія. – С. 52-56.
50. Див. про Третю мовну конференцію: Семенов О. О. III Языковой конференции: Из речи на пленуме Областного комитета ВКП(б) 15 октября 1934 года // Экономика и культура Крыма. – Симферополь, 1934. – № 9/12. – С. 17; Ольховый В. III Языковая конференция – большое событие в жизни Крымской республики // Там же. – С. 18-24.
51. Див. також: Мусаева У. К. К вопросу об изучении крымских татар в 1920-е годы // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 211-212; Мусаева У. К. Історико-етнографічне вивчення народів Криму в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ століття: Автореферат дис... канд. іст. наук / 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 9.
52. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 36 зв.
53. Там само, арк. 41.
54. Там само, арк. 38, 39.
55. Там само, арк. 46 зв.
56. Там само, арк. 52.
57. РНБ ОР, ф. 671, оп. 1, д. 223, л. 3.
58. Там же.
59. От Института истории Академии наук СССР // Против исторической концепции М. Н. Покровского: Сб. ст.: В 2 ч. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – Ч. 1. – С. 3-4.
60. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 73 зв.-74.
61. Там само, арк. 76.
62. Василь Олексійович Маклаков (1869-1957) – політичний діяч, юрист. Після закінчення фізико-математичного і юридичного факультетів Московського університету з 1896 р. працював присяжним повіреним окружного Московського суду. Один з кращих адвокатів Росії. Член ЦК партії кадетів. Депутат II-IV Державної думи. Після Лютневої революції – по-

- сол Росії у Франції. У еміграції з осені 1917 р. У вересні 1920 р. зустрічався в Криму з генералом П. М. Врангелем. З 1924 р. голова емігрантського комітету по захисту російських інтересів. Очоливши Таврійський університет, В. І. Вернадський намагався використати на його благо всі можливі кошти, в тому числі і особисті зв'язки. У листі до В. О. Маклакова від 20 жовтня 1920 р. він просив його посприяти отримати для бібліотеки Таврійського університету «офіційні французькі видання по всіх міністерствах», а також «які б то не було книги, журнали, газети для нашої бібліотеки. Можливо Ви можете пересилати нам, що не треба Вам. За всяку допомогу в цьому відношенні ми будемо дуже вдячні». Цит. за кн.: В. И. Вернадский и Крым: Люди, места, события... / Н. В. Багров, В. Г. Ена, В. В. Лавров и др. – Киев, Либідь, 2004. – С. 166. Див про В. О. Маклакова: Шмаглит Р. Г. Русская эмиграция за полтора столетия: Биографический справочник. – М.: РИПОЛ классик, 2005. – С. 186-187
63. АРАН, ф. 518, оп. 3, д. 1040, л. 16, 16 об., 17.
 64. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 82 зв.
 65. Там само, арк. 93 зв.
 66. Там само, арк. 90.
 67. Див. про А. С. Синявського: Заруба В. М. З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. – Київ, 1993. – 138 с.; Заруба В. М. Синявський Антін Степанович: Життя, наукова та громадська діяльність, 1866-1951: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 1999. – 16 с.; Руденко В. П. Професор Антін Синявський подвижник української географії. – Київ: Akademia, 1996. – 408 с.
 68. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 97.
 69. Там само, арк. 110.
 70. Маркевич А. И. Симферополь: Его исторические судьбы, старина и недавнее прошлое. – Симферополь: Крымиздат, 1924. – 113 с. – (Б-ка «Крымоведение»).
 71. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 114 зв.-115.
 72. Там само, арк. 122 зв.
 73. Див. також: Ursu D. P. Kirim tatar araetirmalarinin gezmiei ve geleseri // Emel. – Ankara, 1994. – № 204. – S. 16-17.
 74. Див. про це: Деятели крымскотатарской культуры, 1921-1944: Биобиблиографический словарь / Гл. ред. и сост. Д. П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – 240 с. – (Источник знаний; № 2).
 75. Материалы по археологии, истории и этнографии Крыма. – Симферополь, 1996. – Вып. 5. – С. 247.
 76. Там же. – С. 249-250.
 77. Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М. Архивные документы о гибели академика А. Н. Самойловича // Восток. – М., 1996. – № 5. – С. 153-162.
 78. Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М., Насилов Д. М. Репрессированная тюркология. – М.: Восточная литература, 2002. – С. 7-8.
 79. Див. також: Непомнящий А. А. Изучение крымско-татарского народа в отечественной ориенталистике в начале XX века // Гасырлар авазы=Эхо веков. – Казань, 2002. – № 3/4. – С. 238-249; Про репресії серед краєзнавців-етнографів див. докладніше: Мусаева У. К. Подвижники крымской этнографии, 1921-1941: Историографические очерки / Под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего. – Симферополь, 2004. – 214 с. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 2).
 80. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 131. Мова йде про видання: Крым: Путеводитель / Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы. – Симферополь, [1929-1930?]. У цьому, одному з кращих довідкових видань, були опубліковані матеріали А. С. Башкірова, Г. А. Бонч-Осмоловського, Є. В. Вульфа, Н. Н. Клепініна, А. Д. Петровського-Ілленка, С. П. Попова та ін.; Усов С. А. Историко-экономические очерки Крыма: Прошлое и настоящее крымского сельского хозяйства. – Симферополь: Крымгосиздат, 1925. – 320 с.; Лапицкая С. Завоевание и колонизация Крыма царизмом // Исторический журнал. – 1937. – № 7. – С. 41-53. У листі А. І. Маркевич помилово вказав ініціали автора і її прізвище.
 81. ПФАРАН, ф. 827, оп. 4, л. 343, л. 15, 17. Цікаво, що викладені наприкінці 30-х рр. XX ст. А. І. Маркевичем положення знайшли підтвердження в наукових дослідженнях кінця минулого століття. Див.: Головкин О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 24-35.
 82. РНБ ОР, ф. 211, оп. 1, д. 769, л. 3.
 83. ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 193, арк. 157 зв.

Summary:

In this article the well-known scientist refers to the epistolary inheritance of the famous Crimea researcher. The article opens unknown pages of the Crimea regional geography.

Key words: regional geography conference, sociological schemes, scientific and data-collecting work, checking up, purification.

Всеукраїнська спілка краєзнавців РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ «КРАЄЗНАВСТВО»

Поштова адреса:

01001, Київ, 1,

вул. Грушевського, 4,

тел.: 228-53-05,

229-13-88

Головний редактор

Петро Тронько

заступник головного редактора

Анатолій Ситник

перший заступник головного редактора

Віктор Савчук

заступник головного редактора

Олег Бажан

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо-досконалих і суспільно-значимих матеріалів.

При передруку посилання на журнал обов'язкове

Фото на обкладинці:

Андріївська церква, м. Київ

Здано в набір 11.05.05. Підписано до друку 24.05.05. Формат 60х84/8.

Папір офсетний. Друк офсетний. Ум.друк. арк. 9,91.

Обл. друк. арк. 10,02. Гарнітура Шкільна. Зам. 3-78.

Друк видавничо-поліграфічної фірми «Абетка»,
32300, Кам'янець-Подільський, вул. Князів Коріатовичів, 9; а/с 83;
тел. (03849) 2-73-84; e-mail: abetka@kr.km.ua.

Свідоцтво від 19.06.01, серія ДК №495